

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԻԱ. ՊՐԱԿ Գ.

1883

ՅՈՒՂ. ՕԳՈՍՏ. ՍԵՊՏԵՄԲ.

ՀԱՆԴԻՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ

Գ. Լ. ՄԱՐԴՈՎՅԵՎԻ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՅ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ

ՅԱՅՐԱՐԱՏ

« Եւ յիշեաց Աստուած զՆոյ և զամենայն գազանս և զամենայն տնայաւանս և զամենայն թռչունս որ էին ընդ նմա 'ի տապանի անդ . և ան Աստուած « Հոգի՛ 'ի վերայ երկրի, և զագարեաց ջուրն . և իցան աղբիւրք անգնացաց և անհաշանք երկնից, և արգելաւ անձրև յերկնից . և զիջանէր տափաւ . « երբնայր ջուրն և թռչանայր յերկրէ և նուազէր ջուրն յետ Հարիւր և « յիսուն տուր : Եւ նստաւ տապանն յեօթներորդում ամսեանն 'ի քսան և « յեօթն ամսոյն 'ի շրջնոս Արարատայ : » ԵՆՈՒՆԻԴԻ. Ը. 1-3.

Ա.

Փոխանակ յառաջաբանի :

Ո՛ւմ 'ի մէնջ՝ ոսկի մանկութեան երջանիկ ատենը՝ սրտին խորերը ազդած չէ համաշխարհական ջրհեղեղին մեծ պատկերն, որ գծագրուած է հանճարեղ պարզութեամբ Ս. Գրոց բարբառով, Որո՞ց եւրեւելայութիւնը չէ տատանած Նոյայ տապանին հետ, անծայր ովկիանոսին ալեաց վրայ, որ կը պատէր դամբողը երկրագունը տը. երբ Ս. Գրոց Աստուածն — Սարաւովթ երկնցուց սպառնալից և պատժող ձեռքը,

ՊՐԱԿ Գ.

և բացուեցան երկնից սահանքն և երկրիս աղբիւրքն և կուլ տուին մեր երկիրը : Այդ խեղճ մոլորակն, զոր Ազովեայի արարչագործ և պատժիչ ամէն ձգել էր տարածութեան մէջ, միակերպ քառասուն օր և քառասուն գիշեր գանեց անձրևը :

Յետոյ — առաջ կը տանի Գրոցի Գիրքը — գթացաւ Արարիչն իւր արարածոց վրայ, յիշեց զՆոյ և ամեն գազանները և ամեն կենդանիները և թռչունները և սողունները, որոնք Նոյի հետ տապանին մէջ էին, և հանեց Հոգի՛ մի երկրիս վրայ . զագրեցան ջուրքն և դարձան իրենց տեղերը, երկրիս անդունդներէն ելածները և երկնից սահանքէն իջածները՝ Հարիւր յիսուն օր : Եօթ-

ներորդ ամսոյն մէջ Նոյի տապանն դադրեցաւ Արարատայ վրայ — Ո՞վ չի գիտեր Ալաւտուածաշէին Հետևորդ սրտագին բանաստեղծարար մանր բացատրութիւնքը Զբրահեղեղէն վերջը ջուրը կը պակսէր, — ըստ Աստուածաշէին թուականայ, — մինչև տասններորդ ամիսը Այն տասներորդ ամսոյն տառքին օրը, երեցան ջրոց վրայ լերանց գագաթներ. այսինքն միւս այլ լերանց՝ որքան զԱրարատ ցածագոյն էին. վասն զի Արարատ, ըստ մտաց Ծնեգոց Գրոց Հեղինակին, որ Մովսէս ճանչցուած է, երկրագնաին բարձրագոյն լեռը կը համարուէր. զի այն տառն չունէին ծանօթութիւն միւս բարձրագոյն լերանց վրայ, ինչպէս էլ պրոպետէի, Տաւալակիի, Չիտուարի և Հսկայագիտակն Լվերեսթի. պէտք է կարծել, որ նայն իսկ այս լերանց գոյութեան վրայ ևս տեղեկութիւն չունէր իսրայելեան սպգին ներշնչեալ առաջնորդն — Քառասուն օրէն վերջը, երբ լերանց գագաթներն երեցան, բացաւ Նոյ տապանին պատուհանը և թռուց ագռաւը, դիտելու Համար թէ քաջուած է ջուրն երկրիս երեսէն. այլ ագռաւը չդարձաւ ՚ի տապան: Ագգաց աւանդութիւնք կը պատմեն, որ ագռաւն թռչելով օդոյն մէջ, տեսաւ երկրիս վրայ շատ մարդկանց և կենդանեաց դիտելու և ճարակեցաւ անտիցծով — Այն տառն Նոյ թռուց ագռաւին, գիտելու թէ «ցածուցեալ իցէ ջուրն յերեսաց երկրէ» . այլ ագռաւին չգտնելով Հանգիստ, չոր տեղ ուրիցն, որ կարենար թափել, ոչ ծառ և ոչ ջրիւրէն դոյզն ազատ երկիր, դարձաւ ՚ի տապան, «զի ջուր գիւռ ունէր զամենայն երեսս երկրի»: Յայնժամ՝ երկնցոյց Նոյ ձեռքը պտտուհանէն, ագռաւին թառեցաւ ձեռքին վրայ, և Նոյ անդէն ներս առաւ ագռաւին, Գարձեալ սպասելով իօթն օր, վերստին թռուց Նոյ գաղտնին իրեկոյնան գէմ դարձաւ նա, ձիթինեւ տիրեալ ճիւղն ի կտցին. «և դիտաց Նոյ, թէ ցածուցեալ են ջուրքն յերկրէ»: Այսպիսի սըրտաշարժ բացատրութեամբ կը պատմէ Ծնեգոց Գիրքն՝ Հրաշիւք ազատիլը և յանուշտ մահուանէ՝ նախաջրհեղեղեան մարդոյն, և նորա Հետ ի միասին կենդանեաց, որք այժմ՝ կը բնակին երկրիս երեսը: Աստուածաշունչն նաև տեղը կը ցուցնէ, յոր ապաւինած է մարդն՝ Համայնաջինջ Հեղեղէն ազատելով. այս է Արարատ: Այդ յե-

տաջրհեղեղեան մարդկութեան խանձարուրքը փափաք ունեցաւ տեսնելու, յետ ունեւոյ երջանկութիւն տեսնելու 1881ին նախաջրհեղեղեան մարդոյն խանձարուրքը, կարելի է գրուցել, խանձարուրք մեր այժմեան գիտութեանց, մտաւոր մշակութեանց և լուսաւորութեանց: Ի 1881ին ճանապարհորդեցի ի Պալեստին, և տեսայ այն երկիրը, ուստի, ըստ վկայութեան Արարածոց Գրոց, ստեղծեց Աստուածաւանջին մարդը (1). երկրի՝ զոր կոխեց այն նախամարդի ստիւք իւրովը, և թրջեց բլրամբ, որպէս զի Հանէ անտի իրեն Հաց՝ զկնի մեղանչելոյն, և որոյ ծոցը թողուց ապա իւր ոսկիբլրը: Նոյն տարին գնացի և յէգիպտոս, խանձարուրք մերս գիտութեանց, որոյ գիտութիւնք դաստիարակեցին Արարածոց Գրոց աստուածաշունչ Հեղինակը: Յետ Պալեստինու և Եգիպտոսի բնական էր զԱրարատ տեսնելու փափաքն, խիտփփ օրերգին վրայ երևելէն վերջը, և ջերմեան հոգով Երուսաղէմ տեսնելէս յետոյ, իւր Գողգոթայիւ, Կեդրոնեան Հեղեղատով և Ելիոնեան լերամբ. Երիբով, Մեռեալ ծով, Յորդանան և աւետարանական այլ սրբազան տեղեր տեսնելէս վերջը, մեծ փափաք զգացի տեսնելու և Արարածոց Գրոց սրբաւայրը, և երևելու անոր անեղանիի բարձրութեան վրան. այն խորհրդական տեղին, յորում կը գնէ Աստուածաշունչ Գրոց Հեղինակին երեանկայութիւնը՝ Համատարած ջրէն ազատած նախապետը, զՆոյ, իւր տապանով, ագռաւով և ագռաւեան, և ուր տեղ սերկեան մարդուս երեանկայութիւնն կը կարծէ ցայսօր իսկ գտնալ՝ եթէ ոչ բուն տապանը, իրրեւ արձան յիշատակի Հրաշալի անապականութեան, այլ գտնէ այն տեղը՝ ուր նա երբեմն կանգ առաւ:

Ես ևս որոշեցի այս ամառ (1882) երթալ ի Փոքր Ասիա՝ զԱրարատ տեսնելու Համար, և փորձելու վրան երևել Բաց յայտմանէ, Արարատ տեսնելը՝ կը նշանակէ տեսնել այն տեղը, որոյ Հետ մարդկային երեանկայութիւնն կապած է երկրորդ Հայրենեաց գաղափարը, յետ կորուսանե-

(1) Զգրեմմ ըր Ս. Գրոց, և ըր Թարգմանութեան մէջ գտած է բազմաճիւղաւ Հեղինակն այդ վկայութիւնք. մեզի ծանօթ Ս. Գրոց մէջ որոշ յայտնի չէ նախամարդին անեղեղեան տեղը: Գրեթէ զանազան մակարեւելով Հայրենեաց կը կարծենք մեք:

լոյ նախամարդոյն. առաջին խորհրդաւոր
և հրաշլիկ հայրենիքը, այն է երկրաւոր
դրախտը՝ Տեսնել անձամբ այն տեղերը,
ուր Նոյ զկնի ջրհնդդին երնելով տապա-
նէն, խակոյն մատոյց գոհութեան պատա-
րագ իւր ազատութեան համար, և ուր 'ի
յիշատակ մեծ գիպուածոյն տնկեց առաջին
որթը: Բաց յայսցանէ՛ Սրբաւատոյ բարձրա-
բերձ գաղաթը երնողին ընդ առաջ կը պար-
դի Հորիզոնն անդր քան զշափ, ուստի կա-
րելի էր տեսնել մէկ նայուածով, իրիւ
գիթական շրջապատկերի մէջ, զՎովկաս և
անդր քան զՎովկաս, զՀիւսիսային Պարս-
կաստան, զՓոքր Սիւր Տաճկաստան, և
ի լրումն ամենայնի, զՍև և կասպից
ծովս:

Հաստատ գիտէի յառաջմէ, որ Սրբա-
ւատայ ելքն մեծ գոհութեան թիւններ և վը-
տանգներ ունի, և այդ պատճառաւ յուն-
գուզն գիտնոց մէջ քիչուորք համարձակած
են, ինչպէս Սվթոնտով—Սիասքի, և թէ
րազումք առողջութիւննի վտանգած են և
այլք զկեանս զոհած: Տեղացի Քուրդք,
Պարսիք, Թաթարք և Հայք իրենց Հոգեւո-
րականներով, Հաստատ դրած են 'ի մտի, որ
Աստուածաշնչի սրբազան լերին վրայ երնել
փորձելն՝ յանդուզն և աստուածընդէմ
գործ է, և ըմբոսք կը պատժուին քրիս-
տոնէից Աստուծմէ և յԱլլահէ, ընդհան-
րապէս սաստիկ Հողմով, որ կ'առնու կը
ծգէ այդ յանդուգնիքը, գիւռ լերան կէսը
չհասած, անդգոյ մը մէջ. Զառաջմէ
գիտէի ես այդ ամեն բանը. գիտէի թէ
ինչպիսի վտանգք կան առջևս. գիտէի թէ
ինչպէս խոճոյ՝ իրեններով 1850ին Արա-
րատայ վրայ շրջապատեալ է «ի մէջ սպառ-
նալից ամպոց, իբրև յեղկտրական մարտ-
կոյի հսկայական մեծութեամբ»։ ուր «օ-
ձապտոյտ փայլակն, բերք կանգնաշափ
լայն», առեւի՛ բան, ահաւոր որոտմամբք,
անընդհատ օղբ ահօսելով, մեծամեծ ժոյ-
ռերը կը թաւայէ եղբոր Գիտէի, այո՛, այս
ամենը, սակայն և այնպէս Հաստատ միտքս
դրած էի ի գլուխ տանել այդ վտանգալի
ձեռնարկը, առանց ամենևին ուշ գնելու
բարեկամաց խրատուց, որոց սիրտը կը
կտորէր իմ ապագայ վիճակս ճամբայ ել-
նելէ առաջ, ըստ կարի կարգացի բնուրդ Ա-
րարատայ վրայ գրուածները: Բառականդ
անոնցը՝ որոնք սրբազան լերը ելած էին քա-
ջութեամբ, Բառոյ, Սվթոնտով Սիասքի,

Թէրէնս, Ապիւս, Խոճոյ (1), Ընդհանրա-
պէս Հարուստ է լերանս մատենագրու-
թիւնն, մանաւանդ երբ աչքի առաջ ու-
նենանք զոյն, որ անցեալ դարու վերջերը
միայն համարձակ եղան Եւրոպացուց Հա-
մար՝ այն սահմանը, յորս կանգնած կե-
ցած է հսկայն Ս. Գրոց (2):

Այս փափաքելով ստանալ նորանոր
տեղեկութիւններ զիս գրաւող առարկային,
ոչ 'ի գրոց գորս կարգացի, այլ 'ի կենդանի
աղբերակ, միանգամայն միտքս այն էր, որ
հրապարհմ է զայլս ու միասին երթալու
հին կտակարանին սրբաւորք, զիմեցի 'ի
Թիֆլիս առ Պ. Թխորժեմբի, տաղանդա-
ւոր իմբագիրն վաղամեծիկ փոքրեց (Փա-
լանի) օրագրի: Նա Հաղորդեց ինձ ուղած
տեղեկութիւնքս, որոյ երախտապարտ եմ.
միանգամայն գրեց՝ որ ինքն ևս պատրաստ
է ինձ ուղեկից լինելու, և թէ՛ գտնուին
թերևս այլ փափաքողք ի Թիֆլիս, ճանա-
պարհին վտանգաց և այլ զգացմանց մաս-
նակցիլ կամեցողք: Կ'աւելցընէր՝ թէ յար-
մարագոյն միջոցն մեծ լերան վրայ երնելու
է 1-15 օգոստոսի և ոչ առաջ քան զ15 յու-
լիսի: Եւ եթէ անկարելի է այդ թիւրբէն
առաջ լիւր երնելը, զի ծածկուած է մեծա-
մեծ ձկան բարդերով, և ստէպ ձկան հիւսք
կը թաւային և անպակաս են միրիկներ և
սպառնայիք, Դարձեալ, անպատճառ վեր-
ելքը Պարսից Հողէն սկսելու է, և մօտա-
կայ Նոր-Կիսի գեղէն 12 Հոգի առաջնորդ
վարձելու է, օրական 2 կամ 3 բուրի տա-
լով. երնելու և իջնելու շրտ օր պէտք է. ի
Պետրուրդէ գնելու է մթնագոյն ակնոցներ՝
ձեան և արևուն անդրադարձ ճառագայ-
թից վտանգաւոր ներգործութեանց առջև
առնելու և տեսողութիւնը պահպանելու
համար. դարձեալ, պէտք է ունենալ կայիէ
անթաց զգեստ, քանկոն, վարտիք և վեր-
արկու, և լաւ գիտակ մի:

(1) Парромъ, Автономовъ Спасскій, Те-
ренсъ, Абишъ, Ходзько.

(2) Արարատ երնողներուն անունքը, որոնք գրած են
լերան վրայ, 'ի իւրաց են՝ Բառոյ Парромъ, Էնգել-
սգարտ Եнгельсгартъ, Արտեմանց Հայ մագիստրո-
սը (որ վերջը անհետ կորուսած է), Սիասքի Սվթոնտով
Спасскій Автономовъ, Ապիւս Абишъ, Խոճոյ
Ходзько, Խանիքով Ханиковъ. և յայլ աղբեր՝
Դուներֆոր Դуниверфор, Պեօհրենս Բюхренс, Կուլենշտե-
Գուլենштет, Մորիէ Morier, Քեր-Փորթըր Кер-Porter, Խաւ-
մեր K. V. Raumer, Սեն Մարթէն St. Martin, Էրման
Hermann, Տիւպուս առ Մոնբերեյ Dubois de Montpe-
reux, Վալմէր Wagner.

Հասաւ ժամանակն Հեռաւոր, և ինչպէս վերջը պատահեցաւ, վտանգաւոր ճանապարհորդութեան: Վերը գրեցի բարոյական շարժառիթը, որ զիս գրեցից գէպ յանաբարբառ վկայն մեծ պատահարին (Նրհն-զեղին). մանկութեան այդ լուսաւոր յիշատակը չի մարիւր տարիներով: Այլ կային և այլ աւելի հարկապահանջ շարժառիթք:

Ո՞ր մտածող մարդը մեր վերջի ամաց հասարակաց կենաց պարտասկոյտիցիչ հանգամանօք չի տաղնապիր: Ո՞վ 'ի մէջը այժմեան զգողաբարոյաց աշխարհին ապականած օգուգը, — և թէ կարելի է գրուցիլ այսպէս, առանց մէկու մը գպչելու, — շնչարգելութեամբ չի վշտանար: Եւ ո՞վ չի փափաքիր այդ ապականեալ օգը թողով, և նեղ մաքուր օգոյ մէջ գիտնալով որ չէ կարող ինքն ապականեալը յատողջարարի փոխելու: Բազումք թողին գնացին որպէս զի շնչարգելութեամբ չխոգդի, ֆողիք գնացի և ես Հեռու 'ի տարարաւոյց փայրենեաց, ես ինձէն խորշելով եւ յիրաւի, կրկնակի փախուստ էր, ի հայրենեաց և յանձնէս:

Անգոհ ինձ չըջապատող կեանքէն, անգոհ անձիս վրայ, անգոհ այն ամենայն բանէ... (1) Այդպիսի զգացմունքներս հանդարտելու պատճառաւ՝ Արեւիից ճանապարհորդութեան ելայ, չըջեցայ ի Պալեստին, չըջեպտոս և յԱրարատաւ: Ինձ այնպէս կ'երևէր, այնպէս կը գգայի, որ այն օտար երկիրից տակ, ընդ ճառագայթիք հրատապ արևուն բրգաց, և Երեստաղեմի, Եհովայի բարկութեամբ այրած մրկած բլրոց վրայ և Հովտաց մէջ մոռանամ պիտի իմ ձանձրոյթս, այն հոգեկան թափուր և անգոհ վիճակը, որ ի հայրենիս կը մաշէր և կը կրծէր իմ սիրտս:

Այսպիսի զգացմամբ և նմանօրինակ զրգոններով, Արարատի ճանապարհորդութեան ձեռք զարկի: Որով մորէն կ'անցնէր՝ որ այդ ճանապարհորդութիւնն այնպիսի տխուր ելք ունենայ:

Հասկըցայ, այլ ուշ, որ Արարատ ոչ Ղրիմի մատրերտաղն էր, և ոչ Խիւփսի բոլոքն:

(1) Յիշատակութիւն առնէ Հեղինակն իւր գրուածոց, որք Հետաքրքրական չեն ոչ ուսու ընթերցողին:

Բ.

Ի Թիֆլիսէ միևն. Քարապետ (1) դաստի:

Ելայ Պետրբուրգէ 'ի 24 յուլիսի. իմ հաշուով՝ օգոստոսի 2 կամ 3ին պիտի սկըսէի Արարատայ վրայ ելնել, իսկ օգոստ. 6 վարդավառն օրը, միտքս դրած էի հասնել Ս. Գրոց լերին կատարը: Հարկաւ պիտի անցնէի 'ի Կովկասէ: Երկրիս այդ մեծաշուք և գեղատիպ անկիւնը ես ուրիշ անգամ ևս տեսած էի: Լեռան գօտեաց վրայի վրաստանու կոշիկեալ ճանապարհը նորուգնց սրտիս մէջ այն հիացուցիչ զգացումը, զոր կ'ունենայ մարդս գէմաւագէմ ունենալով բնութեան մեծավայելուչ տեսարանը, որոնց գիմաց շուարած միտքը տաղնապաւ կը խոնարհի: Այլ զիս իրեն ձգողն՝ այդ տեսարանը չէր:

Օգոստոսի 3ին ելայ 'ի Թիֆլիսէ Երեւանու ճանապարհաւ. կոտրեցաւ սիրտս տեսնելով զիս անոք և օտարական: Հեռաւոր ճանապարհէ մեկնելով 'ի Պետրբուրգէ՝ յանդուգն մտածութեամբ հասնիլ այն բանին՝ որում ոչ ամեն մարդ կը համարձակի, և որ սակաւուց պահուած է, չէի կարծեր որ մինակուկ պիտի կարենամ անցնիլ այն երկայն ճանապարհը, որ կը տանի կը հասցընէ մինչև առ նախաջրհեղեղեան նաւը: Երկր Նիսարքն կամ մատուրը որոնելով գտնելով, պիտի բերէի ի Պետրբուրգ բաւականաց, որք երկիրդախառն կը մաղթէին ինձ բարի ճանապարհ յուղեորութիւն հին կտակարանին: Միտքս դրած էի որ Պ. Թիսորժեմբի, մանաւանդ Պ. Լոյսթին երիտասարդ և տաղանդաւոր հանճարացէան (ingénieur) ինձ ուղեկից պիտի լինին, որոյ յիտինս արդէն շատ ճանապարհորդութիւններ ըրած է, և շատ կը փափաքէր և նեղ ի միասին ի լեռան Ս. Գրոց: Թէպէտ և նա պիտի երթար ի Պետարապիա՝ Տնեստեր գետոյն նաւագնաց ճանապարհի բացման համար, այլ ինձ դրած էր որ կանխաւ իմացընեմ իրեն որոշակի ժամանակը որ վերադառնալով ի Թիֆլիս գիտէմ: Բայց ի սոցանէ, կը յուսայի որ մեզ կ'ուղեկցի Պ. Ֆոն-Քոչբուլ լեռնային հան:

(1) Հեղինակն դրած է Քարապետ Карапач.

ճարագէտը՝ որ ի Թիֆլիս կը ծառայէր. եւ բոլորովին վստահացած էի նորա վրայ, իր-բե մասնագիտի, որոյ ծանօթ են լեռանց արհաւիրքն և վախը, որ արդէն ելած էր Եւրոպոյ, Ասիոյ և Ամերիկեան լեռանց վրայ, ի գերեւ ելան այս յայտնաւ ինչպէս Պ. Թիսորթեւի, նոյնպէս Պ. Ֆոն-Փոշ-քով չկարողացան ինձ ուղեկցել, հակառակ իրենց կամաց և ցտնկութեան, հարկ եղաւ նոցա մնալ ի Թիֆլիս, նախանձնելով իմ վիճակիս. իսկ Պ. Լոխթին ռազագար ճա-նապարհորդելով աստ և անդ ի Պետրապոս, ժամանակին ստացած չէր իմ նա-մակս, այն պատճառաւ չհանդիպեցայ նմա ոչ ի Թիֆլիս և ոչ յԵրևան:

Անկենցայ ի Թիֆլիսէ դառն մտածու-թեամբ, իրբե երեսէ ընկած որ, սակայն առանց վախի Այսլիսի սրտակոտորութիւն չէի զգացած ոչ յԵգիպտոս և ոչ ի Պալես-տին. այս աստիճանի չլին հասած իմ ա-ռանձնութիւնքս այն տեղուանք. թէպէտ և անոք Լս ինձ համար օտար և հեռւոր տեղիք էին, Ելայ Թիֆլիսէն թաթար կա-ռավարիս հետ, որ շատ յոռի կը խօսէր ռուսերէն. 250 վերստ սուրհանդակի կա-ռօք, վտանգաւոր ճանապարհը հարկ էր կտրել անցնել, ի Թիֆլիս զգուշացուցել էին ինձ ճանապարհին վտանգաց. երբ կա-յարանին մէջ ճանապարհադիրս ցուցնե-լով ձիւր կր խնդրէի, — խոհեմութիւն չէ ա-սցոյն, առանց ուղեկցի ճանապարհ ելնել, իսկ բարիսիրտն Պ. Ֆոն-Փոշքով պարզա-րար ասաց, չէ թէ միայն ի գիշերի չճանա-պարհորդել, այլ և չմեկնիլ սուրհանդակի հանգոյցներէն երեկոյեան դէմ:

— Եթէ ժամանակի խնայութիւն կ'ուզես ընել, լուսոյ դէմ առաւօտուն ել հանգու-ցէն և ոչ երեկոյին:

— Ի՞նչ պատճառի համար, հարցուցի: — Այն պատճառաւ որ առազակքն երե-կոյն չարութիւններ ընելով, գիշերը կըր-նան փախչիլ և թարչիլ, այլ առաւօտեան դէմ չեն համարձակիր:

— Ի՞նչ չարութիւններ:

— Այժ... Այն տեղուանք մարդու կե-նաց գիշը...

— Սուղ չէ. հոխայ մի սինձ է:

— Գրեթէ:

Սակայն իմ ճանապարհորդութիւնս ի կովկաս, շնորհիւ տեղացի պաշտօնա-տարց ապահով եղաւ. որոց անուանքը կը

նշանակեմ խորին երախտագիտութեամբ, Ստարոսելսի տեղապահ զօրավարն, քա-ղաքական ընդհանուր կառավարչն Կով-կասու, Կանովսի Կովկասու ընդհանուր ուսմանց խնամակալն, նամակատանց ընդ-հանուր տեսուչն Թոմիչ. որոց առաջինն՝ ինձ ծանուցագիր մի տուաւ առ պաշտօնա-կալս, յորում գրուած էր. « խնդրեմ ի տե-ղացի պաշտօնակալաց, Ա. Ա. ուսումնա-կան նպատակաւ ի Կովկաս ճանապար-հորդողին՝ ցուցանել զօրձակցութիւն, և պաշտպանութիւն յաղղ և անվտանգ ճա-նապարհորդութեան, ինչպէս կայարանաց ճանապարհաց վրայ, նոյն և ուղոր, տա-լով ձիւորները նախնազական պահանջող-ներէն, որ կարենոր է և անհրաժեշտ »:

Այլ ծանուցագիր յանձնեց ինձ Պ. Թոմիչ, յորում կը ծանուցանէր. « խնդրեմ Պ. Պ. ի վերակացուաց հանգուցից ի վերայ ճա-նապարհին ի Թիֆլիսէ յԵրևան և բոլոր նահանգին մէջ, գործակից լինել յաղղ և անարգիլ ուղեորութեան Ա. Ա. (Զարգ խոնարհ ծառայ) որ կը ճանապարհորդէ ուսման նպատակաւ (ուր ուսումնական նը-պատակ, պարզաբար անգործ - չըլմնիկ) : Վերակացուք կը պարտուորին հանգուցից մէջ գիշերօթիկ սենեակներն ըստ պատշա-ճին կոկել:

Այլ ի վերայ այս ամենայնի, չիտթ մոտ-ծութեամբ մեկնեցայ ի Թիֆլիսէ, և երբ քաղքէն դուրս ելնելով, առաւօտեան օ-դոյն մէջ հնչեց կառաց զանգիւղը, մտացս մէջ կը տարուբերէր այս հարցը, թէ ար-դեօք ի՞նչ զգացմամբ պիտի վերադառնամ այս քաղաքս, և թերեւ պիտի դառնամ արդեօք անծանօթ աշխարհէն:

Այս միջոցիս քովս անցաւ գնաց եւա-ծի կառք մի՝ զանգիւղն հնչեցնելով և խճա-քար ճանապարհին փողն փոթորիկելով, որ կը տանէր ճերմակ հագուած սպիւ մի՝ ձեա-րը հովանեակ, Առանց հովանեակի անդ կովկասեան գոթատախապ տաքութեան մէջ անկարելի է ճանապարհորդելն. սուրհան-դակի կառքն ծած չուներն. Զարմանալին այս է թէ ինչպէս կը դիմանայ այդ անտա-նելի քերութեան՝ թաթար կառավարաց գլուխը, որք ընդհանրապէս՝ զխարկաց վրայն թաշիխնակ մի կ'անցրեն, որոց մե-ծութեամբ գտակ կը դնեն, կիսամոնի գու-նով, որք շատ նմանութիւն ունին, ըստ մե-

ծութեան և ձեռն, ֆալսուք թափառական
թաթարաց սայլից ծածրին, կամ Մոս-
կուայի Երանելւոյն Բարսեղի եկեղեցւոյ
գմբեթաց, միայն վերի ծայրերն ճեղքած
են: Այլ ժողովուրդք առհասարակ ճերմակ
գլխարկ կը դործածեն, տյն պատճառաւ ա-
մեն դուխանի մէջ տեսած Հայդ՝ մեծ նմա-
նութիւն կը բերէ պաշտօնէ Հրաժարած
սպայի: Դուխան ի Կովկաս և յԱնդր Կով-
կաս՝ կը նշանակէ գինեւոր, Հիւրանոց,
իջևժան, և այլն: Եւ ևս՝ ալեորեսալ ծերս՝
փոխելով Պետրուրդի բոլորածն գլխարկս
Թիֆլիսի ճերմակ գլխարկին Հետ, առնու-
ած պաշտօնէ Հրաժարեալ փորրիկ գնդապետի
նմանեցայ:

« Հօս սխորժելի է ուսել և բմպել ».
միտքս կու գար Թիֆլիս գուխանի մի վրայ
կարդացած վերաառութիւնս, — և այդ
փուճ յիշատակարանն առ ժամանակ մի կը
փարատէր տխուր մտածութիւններս: Այլ-
մայ միտքս կու գային Կ. Պօլսոյ ևս՝ Թիֆլի-
սի նմանեղ և անձուկ բազմամարդ փողոց-
ներն, յորոց նոր դուռս ելած էի: Հին ա-
րեւելք կը պատկերանային աշացոց դիմաց:
Բայց ինչ որ չէի տեսած ոչ ի Տաճկաստան,
ոչ Եգիպտոս, ոչ ի Պալեստին, տեսայ ի
Թիֆլիս, — Հին վաղեմի սովորութեամբ
մարդու ծեծ քաշելը, — մինչդեռ այժմ ոչ
ձիւրը և ոչ շները այնպէս կը ծեծեն. Թիֆ-
լիսի շուկային նեղ փողոցներէն անցնելու
սկզբին, հարկ կը լինէր կէս կէս ժամ
սպասել, ճամբաներն խռած լինելով սայ-
լերով, որոց լծուած մանեկաձև եղջիրնե-
րով գոմէշը անխնայ կը ծեծէին սայլորդք:
Կարծես այն միջոցին երկդէս բռնաս. ճեր-
մակ Հագուած ոստիկանութեան պաշտօ-
նեայ մի, գաւազան ի ձեռն. պէտք է յա-
ւելլուլ, որ Թիֆլիսի ոստիկանութեան պաշ-
տօնեայք Մոսկուայինէն աւելի բարեկարգ
են, գի Մոսկուայիք իրենց պաշտօնավարու-
թեան միջոց միշտ արեւածաղկի հատեր կը
կրճեն, և եթէ հարցընես թէ՛ Այս ինչ տուն
որ կողմէ կ'իյնայ, միշտ մերձակայ խանու-
թը կը զրկեն տեղեկանալու: Թիֆլիսեցի
ոստիկանութեան պաշտօնէից պակասու-
թիւնն այս է միայն, որ շատ կը սիրեն, ա-
րեւելեան բարեմիտ ժողովրդեան Հետ վա-
րուած միջոցներն, ձեռաց գաւազաններն ի
գործ ածելու, ըստ աւանդութեան Կիւրտսի
և Կամբիսի ժամանակաց: Նոյն միջոցին
ի հանդէս ելաւ այդ գաւազանդ, ոչ գոմէ-

չին լայն քամակը ծեծելու, այլ նոցա սոյ-
լորդք. ոստիկանութեան պաշտօնեայն սաւ-
տիկ ծեծել սայլորդ մի, իրեն թէ օրինա-
ւոր գործ մի կատարէր: Զարմանային զոր-
է. — ծեծ ուտողը, ոչ կը բողբոջէր, կ'ընդ-
դիմանար և ոչ կը ժխմանէր, այլ խոնար.
Հոսթեանք կ'ընդունէր հարուածները, իբր
թէ այդ հարուածքն ի վաղուց գրուած լի-
նէին Ալլահի գրոց մէջ, այդ Մոստաֆա,
յիդ կամ Աջմէտիդ համար:

Թիֆլիս տակաւ կը կորսուէր կանանց
պարտիզաց մէջ, և երբեմն երբեմն մասամբ
կ'երևէր պղտոր և մթնադոյն Կուրի եղիք
բարձրացած լիւրանց միջէն: Հեռանալով
ևս զէպ յարեւմտուս և Հիւսիս, գորշա-
գոյն կատարք Կովկաս լիւրանց՝ Հեռաւո-
րութեան միզին մէջ խառնուելով, անկա-
րիկ կը լինէր զանազանեղ դայնս յամպե-
րէն, որք հորիզոնը կը պատէին:

Ճանապարհս Կուրի եզերքէն է. նորա
պղտոր ջրերն ափանց վրայ մանրանի փըր-
փրելով՝ ահագին մեծութեամբ անիւներ կը
թաւալին իրենց վրայ, որով մեր կողմերը
պարտէղներ կը ջրեն:

— Այդոք ինչ են, Հարցուցի Թաթար
կառավարիս. շարժական աղօթեաց կը նը-
մանին:

— Ի՞նչ աղօթիք:

— Հօն, անիւք կը գառնան և Կուրէն
ջուր կը հանեն:

— Այն. Ալլահ խնձորենիները և որթերը
կը ջրէ:

— Ի՞նչպէս. Ալլահ որթերը կը ջրէ:

— Կուր ինքնին անիւները դարձնելով
կը ջրէ:

Եւ իրաւ է. Աստուած է այդ տղիներն
ջրողը. ահագին անիւներ, մրանին դոյլերով
ինչպէ՜ս հողահան մեքենային անօթներն,
Կուրի բռնն ընթացքով ինքնանց վրայ կը
թաւալին, և դոյլերը ջուր հանելով՝ կը
պարպակն քովերը գրուած խողովակաց մէջ,
որք պարտէղներ կ'իջեցնեն զՅուր:

Կուրի ափանց վրայ հօս հօս առանձին
արեւելեան գէմք կ'երևին, ձեռքերին եր-
կայն եղէգներ, որոց ծայրը բողբոջաձև շըր-
ջանակներ անցուցած են:

— Դորա ի՞նչ կ'ընեն, Հարցուցի:

— Երկայն գաւազաններով:

— Այո՛ւ. — Զուլէկ կ'որսան:

— Զուլէկ. շատ ձուկ կայ Կուրի մէջ:

Եղեգան ծայրի շրջանակին վրայ ուռ-
A.R.A.R.®

կոն պատած լինելով, անով դիրախտը
ձկներ կ'որսան: Կառքս հանգուցին մօտե-
նալու վրայ էր, դարձեալ միտքս ինկաւ
Թիֆլիսի իմաստասիրի վերտաւութիւնը
« Զօս ախորժելի է ուտելն և ըմպել »: Սա-
կայն այս ասել չէր որ ես ուտել կ'ամ ըմ-
պել ուզեմ: Հաւանական էր որ հօս ուտե-
լիք ես չգտանայի: Յանկարծ միտքս եկաւ
միծայարգոյ Մ. Ս. Դանիելեանը, Սև և
Կասպից ծովերն ջրանցով միացընելու ու-
ռաջարկութեան հեղինակն: Սա լսելով իմ
յԱրարատ ելնելու յանդգն խորհուրդս,
կովկաս ճանապարհորդելու մասին քա-
նի մի օգտակար խրատներ տուաւ. և պա-
տուիրեց, մահաբեր հիւանդութեանց ա-
ռաջը առնելու համար, երբէք լաւ մը չկե-
րած և չխմած առաւօտները ճամբայ չեւ-
եռլ: Վասն զի, կ'ընէր, հօս հիւանդանալն
և մեռնիլն այնպէս դիրին է, ինչպէս ուրիշ
տեղ հարուստի հանդիպիլն: Եւ որովհետեւ
ես Թիֆլիսէն արեւուն հետ ճանապարհ է-
լայ, և անկարելի էր որ այն ատեն պատա-
ռիկ մի բան վար երթայ իմ կոկորդէս,
վասն որոյ իրիկունէն պատուիրեցի պան-
դոկապետին որ տապակել տայ ինձ, ճամ-
բու պաշար, քանի մի հատ վառեակներ, որ
երկրորդ օրը անոնցմով յիւնձ ճանապար-
հին իմ յարգելի Դանիելեանու: Սէս այս
պատճառաւ, հանգոյցը տեւանելով, միտքս
եկաւ իմաստուն վերտաւութիւնը. « Ա-
խորժելի է ուտելն և ըմպել »:

Զօս հանգիպեցայ սպային որ Թիֆլիսի
մօտ քովէս անցել գնացել էր: Նորա կառ-
քը կը լծէին. պատուիրեցի որ իմ ևս լծեն
և ճանապարհագիրս վերակացուին տուի
որ 'ի գիր անցընէ, և ես վառեակներովս
գրադեցայ:

Հանգուցին վերակացուն ճանապարհա-
գրերնիս դարձընելու ժամանակ չիտթեր
էր, իմ սպային և նորայն ինձ տալով:

Նամարեցի որ սպայն երկբայանօք գէպ
ինձ կը նայէր: Նորա կերպարանոց տի-
պարը կովկասեան վրացոյ էր. տիպ մարդ-
կային գեղեցկութեան. ճոխ մազերով, ա-
ղուամաղ նորատեղ մօրուօք, գիմաց գծա-
գրութիւնը ազնիւ և վայելուչ, գեղեցիկ
աչքերով: Մօտենալով՝ և ճանապարհա-
գիրս տալով, ասաց.

— Ներեցէք, այս ձեր ճանապարհագիրն
է, սխալմամբ ինձ տուին:

Նայեցայ. իմն էր. « Ի Թիֆլիսէ ցե-

րեան, նոյնպէս վերադարձի համար. Ար-
քունի խորհրդականին Մարտովցեպի, ու-
ղեկցովն 'ի միասին, տալ երկու ձի կառա-
վարով, ճանապարհի ճախքն ստանալով,
առանց ուշացընելու »:

« Ուղեկցով ... քանի՞ տարօրինակ կը
հնչէ մեզ, սովորելոցս ճանապարհորդել
երկաթուղով, այդ նախաջրհեղեղեան
բացատրութիւնը, — ուղեկցով »:

— Ձերն է, կարծեմ:

— Այո՛, իմն է ... Այս ևս հարկաւ
ձերն է:

Բանալով սպային ճանապարհագիրը,
մականուան նայեցայ, — գովար չէր սը-
խայլը, զի նորա ևս մականունն իմինիս
պէս Մարով կը սկսէր, Մորտուլածէ:

— Ներեցէք ... այդ դո՛ւք էք. հարցուց
գեղեցիկ վրացին:

— Ես ինքն:

— Ներեցէք ... Այդ չէր հարցուցածս ...
Այդ ձեր մականունն է:

— Այո՛, իմն է, և ոչ կեղծեալ:

Ժպտեցայ. ժպտեցաւ և իմ խօսակիցս,
— ինչ գեղեցիկ ատամներ:

— Ոչ ... ես կը հաւատամ ... իմ ասե-
լիքս ... այդ մականունդ:

— Սեպակոյան իմ ճանապարհագիրս է,
չէ՞ կեղծեալ. — կ'ուզես ցուցընեմ և ան-
ցադեմք. այսպիսի ալեորեալ մօրուօք, ան-
վայել է ապօրինի գործ տեսնել:

Ձուարթացաւ պատանին, մարգարտա-
նըման ատամուներն փայլուն երեցան:

— Ոչ. — տպագրութեան մէջ ձեր մա-
կանունն ... դուք:

— Այո՛ — կը գուշակեմ:

— Ձերն են այն ատմեն:

— Դժբաղդաբար. իմն է ամենն:

— Միթէ. — « Մեծ հերձուածը », և ...

— Բոլորը, ինչ որ կարգացած ես ամենն:

— Շատ ուրախ եմ. ինձ մեծապէս հա-

ճոյական է գիտնալ, որ ...

Եւ ասոնց նման այլ բացատրութիւնք
մարգարտականք, վայելուչ կիրթ պա-
տանոյ մի. editionis stereotypicæ, ad usum
delphini.

Յայտնի եղաւ որ մեր պարոնն շատ կար-
գացող է, ունի շատ տեղեկութիւնս, և
ընդհանրապէս եւրոպական կրթութեան
լընճանէն դուրս մնացած չէ. և ոչ միայն
առա՛ւ այլ և օտար մատենագրութեանց
տեղեկով: Եւ այդ ո՛ւր տեղ. — յայնկոյս

կովկասու, լեռանց մէջ, ուր իրենց հօտերով, վրաններով կը թափառին Մոնղոլ թաթարք, որդիք մեր նախնեաց յաղթող ձեռուն կալիի մօտ, որոնք և Վիկի հրապարակաց մէջ արշաւանցին իրենց ձիերով Բատըյի հետ, ուր մեր նախնիք երկրպագութիւն կ'ընէին Պերուն և Դաթ-Բոկ աստուածոց:

— Զուանով նստարան հիւսնմ'հարցոց կառավար թաթարն:

— Անպատճառ. նայէ որ լսւ կապկս:

— Կը ջանամ:

Թղթատարական կառաց վրայ կը հիսեն շուանէ նստարան. այդ փերիփիք (перешагнул) ուս բառը, միշտ թաթար կառավարք այլանդակելով կը հնչեն:

Իմ' և սպիտակ ակաւներով վրացուոյն կառքերը լծուեցան. և որովհետեւ նորա կառքն առջեւէն պիտի երթար, և որովհետեւ թիֆլիսէ — Երևան խճաքար ճանապարհըն' փոշիլից էր տապալաքին արեւուն տակ, ամիսներով անանձրեւ մնալով, որպէս զի չլինի թէ խզուիմ' ես նորա ձիերուն ոտքէն փոթորկած փոշով, շատ աղաչեց վրացին որ առաջին կառքին մէջ նստիմ' նորա հետ, և իմ' կառքիս մէջ, որ ետեւէն պիտի գար, իւր սպառաւորը կ'ուզէր նըսանցնել: Գլխամաձայնեցայ նորա տառաբար կոթիւնը ընդունիլ. ետեւ ևս մնալ չէի ուզեր. առաջս անծանօթ և վտանգաւոր ճանապարհ էր. և ո՛ր և իցէ մարդու համար այդ ճանապարհով մինակ գնալը սխործելի բան մի չէ. իսկ ես չեմ' կարող պարծիլ ոչ Շնչգոյնով սպային քաջութեամբ և ոչ Դուրստով տեղապահին արութեամբ:

Որովհետք որ ետեւէ ետեւ երթանք, այլ առաջին կառքը այնչափ միջոց տայ ետեւինին, որ փուռայ մէջ չխողէ Սրարատայ տարաբաղդ պանդուխտը:

Կուր գետը ձախին թողլով, առաջ գնացինք դէպ' ի լեռ: Մեր առջեւ բացուեցաւ առաւոր դաշտն կամ' հովիտն Քարայայ (Karayay), (ուղիղը կարծես՝ Карагай պէտք է լինի), զոր' լաւ կը լինէր եթէ անտանէին «հովիտ մահու» — գոնէ այսպէս կոչեց զայն Պ. Մորտուլածէ, ցուցնելով ինձ արեւէն այրած մրկած տափարակին վրայ բարձրացած բլուրքը, որոց երկու կողմը պատուար կանգնած էին կովկասեան և անդրկովկասեան հսկայաձև լեռանց գոտիները. ուրոց մէջընդէն հազիւ նշմարելի գծով մի

կ'ոնցնէր, օձի նման, պղտորն կուր, իւր տմպատիպ կանաչութեամբ:

— Ինչու կոչեցիր «հովիտ մահու» հարցուցի:

— Անձամբ կը տեսնէք. սորա բնակիչն են միայն թունաւոր մամուկներ, օձա՝ սանդրներ և կարիճներ. մնացեալ ամենը լեռանց մէջ իրենց ապաստանարան կը փնտրեն:

— Իսկ այդ բաղմաթիւ թռչունն:

— Սակայն կիտեցէք թէ ինչ ցեղ թռչուններն են. սորա միայն մարտիով և սողուններով կ'ապրին: Զիտաի՝ առաջիս վերստերով տարածուած տափարակը չարագուշակ իմն կ'երեւէր:

Գ.

« Հովիտն մահու »:

Որչափ որ ինձ ծանօթ է, մեր Անդր-կովկասու մատենագրութիւնը շատ աղքատ է: Կովկաս՝ բաղմացից լեռնորդեաց աշխարհէն է ընդ մէջ Քուպանի և թիֆլիսի, բաղմաճոխ և բանաստեղծական ճանապարհն Կովկաս լեռանց վրայէն, պատերազմականութեան վրայի ճանապարհ կը կոչուի: Այդ ամեն լեռներն, — Մալուքա, Բելզաու, Ելլուրուզ, Կաղբէք. այն ամեն գետերն, գետակք և վտակք, — Թիւրէք, Արագուա, Կուր, Կուրա, Փոզկուսնք, սոքա ամենքը նկարագրուած և երգուած են հարիւր և հազար անգամ. գիտնականք հատորներ գրած են Կովկասու վրայ. բանաստեղծք՝ սկսեալ ի Փուլքիինէ և Լերմոնթովէ մինչև ցՆէվիլեյ, ներշնչեալ սորա կախարհիչ և ահաւոր գեղեցկութեամբ, երգեցին այդ գեղօնքը, Ելլուրուզի և Կաղբէքի նման, սքանչելի և անմահ տողերով: Կովկասու գեղով կը յափշտակուէր և «Յիւր» (1) եթէ նմա կարելի լինէր թամարէն գատ այլը գեղով յափշտակուիլ. մինչ

Բղաբաթմամբ Կովկաս լեռանց
Յաւերթ Վրաստան արտարական
Պնայր թռուցեալ թեւատարած

և ի ստորեւ ահաւորն Կաղբէք, նշնպէս

(1) Լերմոնթով գրած բանաստեղծութիւն մի:

յոխորտ և անհամբոյր, որպէս ահռելին
Արարատ

Փայլէր գեղով յաւերժական:

Ո՛ր մեզմէ՛ փոքր տղայ հոտակով զմայլած
չէ արտասանած, թէ ինչպէ՛ս

Ի ժողովի բազմամբոխ,
Այն էր, ժողով լեռնամբոխ,
Կեալն Կաղբէք ընդ Շատ-լերին
Մեծամեծ վէճըս յարուցին:

Ո՛ր Ռ. քրանիացին այլևայլ խորհրդածու-
թեանց մէջ չինկիր նոյն այդ Կովկասու
բաղդին և գեղեցկութեանց վրայ, կար-
գալով կուռած և կոկուռած տողերը իւր սի-
րեցեալ պուշտին (Շէկլենքոյի), այդ լեռան
ծայրից մէջ չլքեալուած Պրոմէտէոսի վրայ:

Լեռան ըզլերամբ պատեալ 'ի սառ...

Եւ միթէ՛ հարիւրաւոր պատերազմաց ստո-
րագրութեան միջոց, քիչ տեսարանք և
պատկերք գիթական աշխարհին կը բա-
ցուին մեր դիմաց:

Ընդհանրապէս Կովկաս մեզ ամենուս
աւելի ծանօթ է քան Պետրոպոլիս և Մոս-
կուայի նահանգքն իրենց անդոյն գիւծը:

Այլ այն Կովկասն, որ յայնկոյս Կովկա-
սու գօտիին, Թիֆլիսէ այն դին, մեզ բո-
լորովին անծանօթ է: Սակայն և այդ իրեն
համար զատ բոլորովին այլաբարբառ աշ-
խարհ մի է, զոր ոչ ոք քննիւտ է, և ոչ ոք
ստորագրեր Սա կերպով միամենին նմա-
նութիւն չունի մեր ճանչցած Կովկասին, և
բոլորովին զատ աշխարհ է: Սորա ինքնա-
տարազ կեանքը, զիս ապշեցուց զարմա-
ցուց. ինչ որ ևս հօն տեսայ՝ երևակայելու
անգամ կարող չէի:

Կը փափաքեմ՝ ընթերցողիս տալ տեսա-
ծիս ուրուագիծն 'ի Թիֆլիսէ յԱյրարատ
երթալուս միջոց, այլ կը վախճամ որ չեմ յա-
լողիր: Ո՛րպէս և իցէ, եթէ չի ձանձրանար
ընթերցողս իմ պատմութենէս, կը խնդրեմ
որ ինձ հետեի, նախ՝ Քարաշայի անապա-
սը, որ է՝ « Հովիտն մահու »: Եւտոյ գէպ
'ի Տելիթանու (Делижань) երկայն Հովտին
մէջ, համանուն գետոյն ափանց վրայ, որ
այնպէս գաշնակաւոր կը կարկաչէ իւր
բարուտ անկողնոյն մէջ, որ կարող է գե-
ղեցկութեամբն մրցիլ Թերէքի և Արա-
քուայի հետ և գերազանցել քան զերկու-

սը: Եւ յայտարարեալ ծովուն երեսէն 7000
ոտք լիրան վրայ. և այդ բարձրութեան վը-
րայ գիտել նոր ծով մի, Գէօք-չայ, Հօն
երկու ամիս միայն ամառ կը լինի, մնա-
ցեալ ժամանակը միշտ ցուրտ է: Եւ բոլոր
աքորականք՝ Մոլդաւիաներն՝ կը բնակին,
մոռանալով իրենց ոչ մայրը, այլ մօրուն,
զանհամարյոյն Ռուսաստան. որ տարա-
գրեր է զնոսա իւր ծոցէն, միայն այն պատ-
ճառի համար՝ որ նորա իրենց խնջով կը
մտածեն: Ասոցմէ վերջն՝ անցնելով Ե-
րասխայ հարուստ Հովտին կը հասնինք Ա-
րարատայ ստորոտը, ուր, ըստ անապո-
թեան, յետ համաշխարհական ջրհեղեղին
գտած է մարդ տեղի բնակութեան, և ա-
պա անտի ցրուած ընդ ամենայն կողմն աշ-
խարհի ողջ մարդկան:

Եւ ահա մեր դիմացն է Քարաշայ ան-
ապատն: Այդ բլրովք ծածկեալ տափարա-
կը, պէտք էր որ լինէր ամբարանոց բոլոր
Անդր-Կովկասու, և կերակրել այլ կարօտ
տեղուսք. մեծած մասամբ սորա խաւերը
սե. և պարարտ հողէ կարմուած են, որք ի
զուր կ'սպասեն արօրի կամ խոփի: Այս
անապատս, կարծեմ, երբէք հերկուած չէ
մեր մուրափին կազմակերպւելն ետքը, և
ցորեն, ծաղիկք և ողոր բուսցնելու յար-
մարուտը լինելէն վերջը: Անջրդի է անա-
պատս. և որովհետեւ անձրևը շատ ցանցառ
կու գայ, մանաւանդ այն ամաց մէջ, որոյ
աւելի պէտք ունի երկիրն, այն պատճառաւ
արգաւ անդահողն Քարաշայ, իրբև զՍա-
րայ տները կ'ը մնայ: Այլքից կտրածին չափ
նայէ. կը տեսնես ամեն կողմ խիտ բու-
սած, և տրեւէն այրած մրկած խոտեր, ու
րոց ոչ մանգաղ և ոչ զերանգի մտեցած է
երբեք: Յանցառ հօս հօն կ'երևան կանա-
չագալար բարձունք, որք անապատիս հա-
մայն մեռելութեան մէջ ախմայ զաշտ կը
գրաւեն, և այնպէս անտեղի և տարօրինակ
կ'երևին, իբրև թէ մեռեալ գիակի վրայ
կարծիս խալտեր:

- Կարմաւր, ծայնեցի:
- Ինչ կը հրամայէք, տէր:
- Կարծիմ կը մրափես:
- Ոչ, տէր. այլ շատ, շատ տաք է:
- Այդ ինչ կանաչ բլուրներ են:
- Ո՛ր կանաչ բլուրներն:
- Ահա. — հօն կանաչ թուփերը, ինչ
են այդոնք:
- Չեմ գիտեր, տէր:

Ի՞նչ բոյս է. ի՞նչ կենդանութիւն, մեռեալ անապատին երևաին վրայ գեղնամուրի նման: Չկար քովս մէկը որ հարցընեմ. — Պ. Մորտուլածէ, որպէս զի չլինի որ փոշտէ աշքերս, շատ առաջ գնացել էր: Եւ այդ կանաչ կէտերն կ'երթային և կը կորսուէին մեռեալ անապատին մէջ: Ճանապարհին երկու կողմը փռուած էին, իբր ասփնագործ կտաւ, սարդից հիւսած ոստայնքն, չոր խոտոց վրայ: Երբեմն երբեմն կը լսուէր գիշակեր ուրուրին սուր ձայնը, որ իբր կ'ազբար այդ մեռելութեան վրայ: Արեւը կը տոյրէր. կը տանջուէի սաստիկ ծարաւով: Ելելով Լոուրի ջուրը այնպէս տարցել էր, որ իբր ինքնեփի ջուր լինէր. կարմիր գինին կառաց ցնցումէն առեան փրփուր դարձել էր, այլ ումպ ումպ կ'առնուի փրփուրէն, վասն զի կոկորդոս մեռեալ անապատին նման չորցել էր:

Յանկարծ ուրախացաւ կառավարս, տեսնելով ինձ անծանօթ կանաչութիւնը ճանապարհին քով:

— Ահա այն կանաչները:

— Կեցիր, գրուցեցի, դադրեցուր ձիւրը: Կառավարը ձիւրը կեցուց. ի՞նչ կառքէն և մօտեցայ պարարտատեւրեւ բոյսին:

Յիրաւի հակադրութիւնը զարմանալի էր, չորս կողմը մեռեալ, չորացեալ, արեակէզ իսկ այդ բոյսը՝ աճիւնաճիւղ, կանաչ և պարարտ տեւրեններով տարածուած գետնին երեսը՝ ձմերուկենոյ և վարունգենոյ նըման. երկայնաձև տեւրենները հաստ և պարարտ, նարնջի և լիմոնի նորորոյս տեւրեններուն նման: Այսպէս կը զարմանայ մարդ, թէ ուստի կ'առնու իւր պարարտութիւնը, նայելով չորս կողմի չորութեան և արեակէզ օդոյն և հողոյն: Եւ ուստի կ'առնուն իրենց սնունդ, հսկայաձև պարարտաբոյսքն Վարածնունեաց, Յունաստանի ապաւր ժայռից վրայ, Եգիպտոսի սոցորիչ արեւուն տակ, և Պալեստինոյ արեակէզ քարերուն վրայ: Ուստի՜ այն տեղուանք՝ կ'առնուն իրենց սնունդ բարձրագիտակ արմաւենին և հսկայաձև հալուէն:

Անծանօթ բոյսէն մեծ ճիւղ մի կտրեցի գծուարութեամբ, որ կ'երեւէր սրածայր փշերով: Այդ ճիւղին վրայ կային կարծր և մուտ կոկոններ, կային և ծաղիկներ պսակաձև բաժակով, և մէկը բաց-վարդազոյն թելերով. իսկ սլուողներն նման էին փոքր վարնգի կամ տհաս, կանաչ սնխի:

— Այդ ինչո՞ւ փրցուցիր, — Պ. Մորտուլածէ, կտորը կեցընելով, կանչեց:

— Չեմ գիտեր ի՞նչ բոյս լինելը. կառավարս ևս չի գիտեր. ձեզի կ'ողգէի հարցընել:

— Յուցէր նայիմ:

— Ահա ծաղիկներն, ահա և վարնգաձև սլուողներն:

— Դո՞ւսա ճայթող գնդակներ են, ասաց վրացին, ծիծաղելով:

— Ի նչպէս ճայթու:

— Երբ այդ վարնգիկներն հաստնանան, փոքր մի գալչեւուգ պէս կը ճայթին, և մէջի հունտերն գուրս կը ցատրեն... Ինչ պիտի ընէք այդ ճիւղը:

— Կ'աղէմ հետ տանիլ ի Պետրբուրգ. հօն կտրելի է բուսաբանը կը բացատրեն ինձ ի՞նչ ցեղ բոյս լինելը... հաւանական է որ Պ. Բեկետով կը ճանչնայ:

— Թիֆլիս ևս այդ բանը կարելի է ընել. — անշուշտ Ռազգէ ևս գիտէ:

— Այո՛, լաւ գրուցեցիր:

Մօտեցանք հանգուցին. անծանօթ բոյսը վեր բռնած, որպէս զի փշերն զգեստիս չըխրին, յաղթանակաւ կը տանէի: Թաթար կառավարը զարմանալով ինձ կը նայէին, թէ ինչո՞ւ այդ վայրի բոյսն այդպէս խնամքով կը կրէի:

Հանգուցին վերակացուն գուրս ելաւ տնէն. հետաքրքրութեամբ ճիւղին նայեցաւ, որ հեռու բռնած էի, որ չմակեն:

— Չեմ գիտեր, ինչ կիրպով տանելու է այս ճիւղը:

— Ինչո՞ւ. ի՞նչ բանի համար:

— Այո՛ որ կարողացաւ բացատրել ինձ սորա ինչ բոյս լինելը:

— Կապալարենի է, ասաց:

— Ի՞նչ, հարցուցի:

— Կապ-պար է, որ կերակրոց մէջ կը գործածուի:

— Յիրաւի կապալար է. des câpres, բաւարեց Պ. Մորտուլածէ:

— Ինչ. այս այն կապալարն է, որ շիշէ ամաններով գնեցիք:

— Այո՛. այն իսկ է:

Նայեցայ ճիւղին, դիտելով կոկոններն, որ դեռ չէին ծաղկած. հասկըցայ որ այն կապալարն է, առանց որոյ անկարելի է պատրաստել շատ տեսակ կերակուրներ:

— Ի՞նչ. միթէ այսպէս զու՛ր տեղ կը կորսուի այս պատուական բերքը, մահու անապատիս մէջ:

— Այժմ, — գրեթէ կը կորսուի:
— Այգգային հարստութիւնը կը կորսուի:
— Ի՞նչ ընելու է. ո՞վ պիտի ծոզովէ. կը տեսնա՞ք որ մեռեալ անապատի մէջ է:

— Այլ տեղունանք կը ծոզովին, աւելցոց հանգուցին վերակացուն և կուժերու մէջ աղիւլով ձմերուսն պաշտը կը պատրաստեն:
Այս երկրորդ հանգուցէն այն գին, մեր ծանաղարհն աւելի խիստ կերպարանք առաւ. թէպէտ և անապատ կամ գաշտ բառը այս տեղւոյս չի յարմարիր, և չի համապատասխաներ մեր ունեցած գաշտի գաղափարին, այսինքն Ռուսաց անապատաց կամ գաշտաց, ինչպէս Տոնի գաշտարուն, Կոր—Ռուսոյ Սարաթովի, Սամարի կամ որ յայնկոյս Վոլկայի Սա կրնար ախորժակի կերպարանք ունենալ, վասն զի Ռուսաց վերջ յիշած գաշտերուն նման միայն պաղաղ և միաձև չէ. հօս, գէպ ի յաջ, կան լեռնիւր իրենց գեղեցիկ դարուվարերով և էլեւէջներով. կան աւազախառն բլուրներ. և ի ձախմէ Կուրի հովտին մէջ կ'երեւի և բուսականութիւն: Սակայն և այնպէս այս տեղս անասործ և ահաւոր կերպարանք մ'ունի: Այ մի կողմ կենդանի մարդկութեան ընկալարանները նոսնայէ վերջը, ճանապարհին քով կը շտապեն գերեզմանոցներ: Այլ ոչ քրիստոնէից, ոչ ևս աղապական գիրեզմաններ, և ոչ արեւելեան բանաստեղծական շիրիմներ, ուր գերեզմանաքարք կանաչագեղ մրտենեաց և նոճեաց շուքերուն նեքեւ ճերմակ ճերմակ կը փայլին, ինչպէս ի Կ. Պոլսի և ի Ղրիմ: Սոքա շին նմանիր և ոչ եզրպատայի Ֆէլլահներուն գիւղից մօտ ինքնատիպ գերեզմանաց. այս տիտուր շիրիմք միայն մահ և գերեզմանական լուսութիւն կը քարոզեն: Հօս չես տեսներ ոչ կանաչ թուփ մի և ոչ փոքր կենդանութեան նշան մի: Միայն կը տեսնես խիտ առ խիտ կանգնած մութ կարմրագոյն տափարակ քարիւր, որք հեռուէն անշարժ կանգնած մարդիկ կ'երևին. երբ մօտենալով նայիս, կը տեսնես որ գերեզմանաքարինք են. այս քարերուս՝ տեսնողին վրայ բլրած տիտուր տապալարութիւնը աւելի կը սաստկանայ, երբ ռուրջ նայելով դիտողը չի տեսներ ոչ բնակարան և ոչ կենդանի որք, այլ միայն լուռ ամայութիւն և բարձունք Անդր—Կովկասու:

— Միթէ ասոնք բոլորն ևս գերեզմանաքարինք են, զարմանալով հարցուցի:

— Այժմ, գերեզմաններ են:

— Որո՞նց:

— Տեղացի Թաթարաց:

— Ռըք է նոցա բնակութիւնն. ո՞ր են գեղերն. հօս գերեզմանաքարէ դատ բան չերեիր:

— Կոցա ընտկութիւնն, ահա հօն է, չէ՞ք տեսներ հողաբլուրները:

— Ո՞ր. — բան չեմ տեսներ:

— Հօն, հօն քիչ հեռուն, գիտնափոր խղիկները, և այն ճեղքերն անոնց դռներն են:

Վերադառնալով նշմարելի հողակոյտներ, մեր գեղերուն տմառնային գետնափոր մառաններուն նման Դժուարութեամբ կարելի է զայնս զանաղունել շրջակայ հողէն և աւազէն. ոչ փայտի կտոր մի, ոչ աղբակոյտ և ոչ փունջ մի յարդի. բլրուն բան չէր երևեր: Եւ այդ բնակութիւն էր:

— Ո՞ր են ընտկիւնք. ինչո՞ւ չեն չին հաղել. ինչո՞ւ կովերն չեն բառաչել, աքլորն ինչո՞ւ չի խօսիլ:

— Հօս այժմ մարդ չկայ. ի լեռները կը թափառին:

Յիշատի, կենդանութեան և ոչ նշան մի կար: Կենացս մէջ շատ տեսակ բնակութիւններ տեսած եմ, գիւղեր և աւաններ. բայց սորա նմանը, և՛ ոչ մի տեղ: Տեսած էի Ղըրիմու մէջ Թաթարաց նկարակերտ խրճիթները, որք խաղողի որթերուն մէջ կը կորսուին, բարտիներու, ընկուզենեաց և այլ ծառաց շուքին ներքև: Տեսած էի Գերբեզոց տխուր առաններուն քարակոյտ տեսակները, լիւրանք և ժայռից, քարանց, ուռոյց. քի նման, որք վայրի ծիծառներու պէս, իրենց բոյներ կը չինեն լիւրանց ծակաց և ծործորից մէջ: Տեսած եմ Թուրքաց, Յունաց, եգիպտացի Ֆէլլահաց և Պալեստինու Արաբացոց բնակարանքը, սոքա ամենքը բնակութիւններ են մարդկանց համար չինուած: Իսկ ասոնք՝ սարգերու ծակեր են, և այն անբնակ, հրեւի վրայ թողուած:

Ամառը տեղացիք կը թողուն իրենց ծառանու որջը և լեռները կը քաշուին, զի Անդր—կովկասեան հովտաց մէջ մահը կը տիրապետէ: Յիշ տեղեր կարելի չէ տաքին բնակիլը. գի ջերմութիւնը 50 աստիճանի կը հասնի, և մահաբեր կը լինի. միւս կողմանէ սարդք և կարիճք անխնայ կը խոցոտեն. ջրերը դրականապէս մահ

կը պտտահառնէ: Զրին մահաբեր լինելու մասին շատերը դժուարացուցել էին զիս:

— Տեղացի ջրէն շինի խմէք. այն թոյն է. առէք ձեր հետ Կուրի ջուր, ըսին ինձ, ի Թիֆլիս և ի Տելիֆան գնալու ճանապարհին:

— Ինչո՞ւ թոյն լինի այն ջուրն, կարելի է հարցընէք:

— Այդ է նորա յատկութիւնն, ասիական տենդ կը պատճառէ, որոյ հետեանք մահ է:

Ո՛րպէս և է, ամառը բոլոր Անդր-կովկասեցիք ի հով կ'եննեն լեռները: Երբ ինձ հարկ հղաւ գնալու գաւառապետին, ես զարմացայ երբ ըսին ի Թիֆլիս:

— Զէք գտներ գինքն յերեւան:

— Ո՛ւր կը լինի:

— Ի հով կը թափառի, ի Զորն-Մաղկոցաց (Տէրէշիշակ):

— Այդ է՛նչ թափառիլ է:

— Զարմարապէս, ամառը բոլոր տեղացիք լեռները ի հով կ'եննեն, գի. քաղաքաց մէջ բնակիլն անկարելի է, նոյնպէս գեղացիք. թափառք ևս լեռները կը թափառին:

Երբ յայց ելայ Երեւանու գաւառապետին Մ. Ե. Շալիքովի ի ձորն Մաղկոցաց, որ ԿՏ վերստ է յերևանէ, հօն գտայ Գաւառական կառավարութիւնը, նահանգական գատարանը և մարսսժողով վարչութիւնը:

— Սձերն ևս ի հով կը թափառին հօս ամառը, ծանրութեամբ ասաց Գաւառապետը, երբ ճաշի նստած էինք Մաղկոցաց-Զոր, նորա մօտ: Յայսմ մօտին իւր տեղը կը խօսիիք:

Դ.

Միեւն յՈրդունքս:

Ուա՞ղ գնալով, կոմաց կամաց, հեռացանք Կուրի հովտէն, դէպ ի յաջ:

Տեղ տեղ կ'երեւէին լեռներ, այլ սակայն մեր ճանապարհը տափաբակի կամ գաշտի մէջ էր, Տելիֆանի մօտերը ճանապարհին վրայ ևս կային լեռան ճիւղեր կամ բլրակներ:

Բլուրներէն անդին կանանչ անտառ երեցաւ. անտառը գետակին ընթացքով կը հասնէր լեռներու, յորոց գետակը ձևացնելով իւր կարիւղուն և արագավազ վտակով ի Վուր կը գիւմէր: Այդ էր խրամանու-

նով գետակը: Ի՛նչ գեղեցիկ գետակ. ընթացքն արագ և խոխոխուն, Կովկասու և Անդր-Կովկասու այլ գետոց նման. յայց սորա շուռաշն քան գթերէրէին և Արա-գուայի նուազ, թէպէտ և ինքն քան գնասա յայթաջութ, որոնք ընդստո քարանց վըրայէն հրագավազ կը յառաջնէ:

Գետակիս կամրջէն անցնենքն առաջ, պէտք էր կանգ տռնոյնը խճարար ճանապարհին կայարանին մէջ, որ մօտ էր կամրջին, անցագիրեր ստանալու պատճառաւ: Պ. Մարտուլածէ մօտակայ դոխարը մօտու, որ ուտելու քան մի զնէ, և խալած ձուկն բերաւ: Մեր սովորական Ռուսաստանի ձկանց բոլորովին աննման էր այդ ձուկը, որոյ անունը չկարցաւ ինձ ասել Մարտուլածէ:

Շուտ հասաւ կայարանին պաշտպանն և ասաց որ վերակացուն գնացել է քանի մի վայրկենի համար թղթատարի հանգոյցը, որ կամրջին գիմացն էր, և զմեզ հրաւիրեց, արեւէն պաշտպանուելու համար, մըտնել վերակացոյին քարակերտ փոքրիկ տընակը: Վերակացոյին դէմ սակաւ մի նեղանալով, մտանք նորա սենեակը, ոչ դարձին սպասելու համար, այլ որպէս զի նշանակեց զրբին մէջ անցագիրերն:

Մտանք ներս. այդ տնակը, արքայութեան ճանապարհին նման՝ շատ նեղուածք էր: Փոշոտ գրասեղանին վրայ, ուր գրուած էին արբուիի համարակալ մատեանները, խճարար ճանապարհին եկամտից, որոց մէջ տեսայ և քանի մի ծանօթ գիրք: ճիւղ, կարծես, օտարականաց բաղմութեան մէջ ծանկնդ երևանք:

— Կը տեսնէք, ընկերս ցուցուց ինձ բաց գիրքը:

— Ի՛նչպէս չէ. հին ծանօթներ են:

Այդ էր «Հայրենեաց յիշատակարան» որագրին 1881, յուլիսի հատորը, և «Արարականքն» Վիկտոր Հիւկոյի, ռուս թարգմանութեամբ:

— Ո՛րն է բացուած հատուածն «Հայրենեաց յիշատակարանին»:

— «Եղբարք» հատուածը:

Գիտեցի. բաւական մաշած էր հատորն. քոնիտի նշան մի գրուած էր. բայց նշան դրած տեղը, տեսնեմ «Նամականի առ հօրաբոյրն իմ»:

Ի Նշգրին երգիծաբան Հեղինակին անունին նամակներ:

— Կը մտածես, ո՛ր տեղեր հասած է խեղճ գիրքը:

— Այլ, ո՛ր չի տանիր ուղռաւն ոսկրը:

— Էւ ո՛ր չի քնըր Մակար զհոթթերը:

— Այո՛ կը քէ՛. աւելի եւ հեռուն քած է ձեր Ռոստոց ցլիկներն, ասոց Մորտուլածէ:

— Ինչպիսի ցլիկներ:

— Վաղը կը տեսնեք Կէօք—չայ ծովուն մօտ:

— Որո՞նք են. թերեւ արսորականք են:

— Ձեր Մ'ողբաններն:

— Հ'ւորիտ է, այո՛... շատ հետաքրքրական է ինձ գնտա տեսնելը:

Դրան շիմին վրան պաշտօնավարի կերպարանօք անծանօթ մէկն երեցաւ: Վըրայի է գէմբը: Ընկերս գրկաբաց ընդունեցաւ զնա, թէպէտ եւ մէկ 'ձեռաց մէջ նոր գնած անծանօթ ձուկը բռնած էր եւ միւսովն հացը:

— Այդ դո՛ւ հօս ես. արտասանեց ետեքաշուելով:

— Էի երբեմն ես, այժմ ոչ ես, ասաց ներս մտնելով վրացին:

— Դու խճաբար ճանապարհին վերակացուն ես:

— Այո. այդպէս:

— « Հայրենեակ յիշատակարանք », եւ ճանապարհին կայարանն:

— Եւ ի՛նչ. մէկը միւսին արգելք չեն:

— Շիտակ է .. ներեցէք .. ներկայացընեմ ձեզ զԴոմնիէլ...

— Լաւ. զԴոմնիէլ, — ոչ ի գուրն առիւծուց, ուղղեցի ընկերիս խօսքը:

— Ներեցէք. — այս անուն, — եւ այլն:

— Շատ, շատ ախորժեկ... կը զարմանաք տեսնելով ի գրիս առիւծուց Նշեդրին եւ Հիւհոյ:

— Ոչ բնաւ...

— Հօս կը գտնուին Սփինսեր եւ Տարվին:

— Կը հաւատամ... կարծեմ, ոչ զուր տեղ, Գոգոյի գրուածոց մէջ մէկը կը զըրուեց հեգնորէն, թէ պիտի գայ ժամանակ, որ առաւ գեղացին մէկ ձեռաց մէջ արօրին մօճն, միւսով Վիրգիլեայ Մշակականը բռնած պիտի կարգայ. ես այնպէս կարծեմ որ լաւագոյն եւ գիրք մի կարգայ:

Նոր ծանօթնիս շատ ոբրելի պարոն մի էր. տեսնելով Պ. Մորտուլածէի ձեռքի ձուկը սարսափեցաւ:

— Դու հօս ձուկն կ'ուտես, ողորմելի:

Կը հիւսնդանաս. այս անիծած տեղ է:

— Բան չկայ. ես չեմ վախնար:

— Ի՛նչ պիտի խմես. — հօս տեղի ջուրը մահաբեր է:

— Ի՛նչ, այդպիսի մաքուր, ջինջ, լեռնային ջուրը մահաբեր է, զարմանալով հարցուցի:

— Այո, այդ ջուրը. հօս օդն եւ մահաբեր է, ջուրն մահացուցիչ, ամենայն ինչ հօս վտանգալի:

— Եւ մինչեւ ո՛ր կը հասնի այդ վտանգաց ծայրը:

— Մինչեւ ցլիկուն, ցԱրարատ. անկէ անդին Պարկաստան է:

Նոր բարեկամնիս հարկեց զմեզ չոր ու տեղեօք եւ պատուական գինով, եւ բարեկամաբար մեկնեցանք իրարմէ: Այդ ա մայի անկիւնէն, զոր կը պատեն արհուիքը մահաւ, ջնրմ յիշատակօք մեկնեցայ:

Ինչպիսի՛ յօժարութեամբ ձեզի հետ կ'ենէի Արարատայ վերայ, եթէ միայն կարելի լինէր, ասաց Մորտուլածէ, երբ անցնելով խրամի գեղատեսիլ (մահաբեր ջրով, իբրու առասպելաց մէջ) գետէն, նստած էինք հանգուցին քիւին ներքեւ, սպասելով որ մեր կառաց ձիերը լծեն:

— Ինչո՞ւ կարելի չէ:

— Արձակուրդիս միջոցը աւարտած է, պէտք է վութամ'ի զօրագունքը, զի վրանաբնակ պիտի լինինք:

— Մե՛ք... ես ձեզի հետ աւելի համարձակ կը լինէի:

— Այլ մի՞թէ կը վախնաք ընդ երեսնէ:

— Այո. Արարատ երեսնը խրամէ անցնիլ չէ:

— Մի՛ ասէք այդպէս... կենացս մէջ մի անգամ միայն վախցած եմ, եւ այն, այդ գետէդ անցնելու միջոց:

— Այդ խրամ գետէն:

— Այո, այդ խրամէն:

— Եւ ի՛նչպէս:

— Լեռները գնացած էի. գիշերը վրայ հասաւ. տուն գառնալու համար պէտք էր որ խրամէն անցնէի: Մօտեցայ. լուսնկայ գիշեր էր, այլ ամպոտ, մերթ կը ծածկուէր, մերթ կը յայտնուէր լուսինն. իմ ձիս վարժ եւ կիրթ էր, չէր վախնար ոչ լեռներէ եւ ոչ լեռանց վտակներէն: Տեսայ, ջուրը ինչեւ չուզեր. խթանեցի. վախնալով խրանջայ, ետեւ ետեւ գնաց, սկսաւ դուլ: Այս ինչ փորձանք է, կը մտածէի:

Այլ ծուլութիւնը չէր թողուր որ ձիէն իջնեմ նայիմ ինչ կայ: Գարձեալ խթանեցի կշտերն և մորակեցիք: առաջինէն աւելի խորխնջովով ետ ետ քաշուեցաւ: Իջնելով ձիէն մօտեցայ գետափին: ճիշդ նոյն միջոց ամպոց տակէն դուրս ելաւ լուսինն... Եւ սարսափած ետե ետե գնացի: ջրերուն մէջէն բոցոտ մէկ մի ինձ նայեցաւ: մերկ ուսերը և ձեռքերը տեսայ: Ի՛նչ էր այն, և ոչ մարդ, այլ ահաւելի մարդու կերպարաւ: նօք, Հրէշը ջրերուն վրայէն դէպ ինձ կը մօտէր, կը փութար յափ ելնելու... Գըլխարկիս ներքե համարէ թէ կենդանութիւն առին մագերս, շարժեցան, կանգնեցան և վերցուցին գլխարկս: Եւ, կարծեմ, քար դարձած կը մնայի այն տեղ, եթէ վախը դիւս յետս չընկրկէր, առանց ուշադրութեան ձիոյս մօտեցայ: Հասկըցաք: այն կատարեալ վախ էր, որոյ նման կենացս մէջ չեմ զգացած: վախ յիմարեկ և ապշեցուցիչ, անպզայ ամենեկին: Այդպիսի միջոց բանավարութիւնը կը կորստի, իբր թէ մարէր իյնար: Համաձայնեցէք, որ այդպիսի վախ չի պատահիր Արարողայ վրայ:

— Ուստի գիտես. կարելի է սաստկապոյնն ևս պատահի:

— Զեմ կարծեր... կարելի է հօն ինկնել անդնդոյ մէջ, ծայրէ գլորիլ, սառերուն վրայէն սահիլ և անհետ լինել:

— 15,000 ոտք բարձրութեան մէջ փոթորկէ կարելի չէ բռնուիլ:

— Սակայն դարձեալ տարբերութիւն կայ:

— Եւ երբ տեսնես որ շառաջամբ փոթորկելով ձեան հիւսեր կամ ժայռ մի դէպ ի քեզ կու դայ, որոնք արդէն հեռուէն կը տեսնուին:

— Հաւատացէք որ այդ այլ զգացմունք է. — դուք կը տեսնէք վտանգը, գիտէք պատճառը. ես դեր տեսայ, որոյ չեմ հաւատար. չէի գիտեր թէ ինչ է այն. այլ պատճառին անգէտ վախը ստատիկ է, ահաւորազոյն է քան Արարողայ արհուրեքը: — պնդեց գեղեցիկ վրայցին:

— Դիցո՛ք, շարունակեցէք, հետեւորէն ինչ եղաւ:

— Հետեւանք: շատ պարզ է. խելքս վրայ գալով որդեկի, եթէ այն կենդանի և չօլափելի ոմն է և ոչ ոգի, կարելի է մաքառիլ, տեսնանք ո՞վ որուն. — հանեցի օւնջովէքս՝ պարսկեցի հրէշին վրայ. նա

ձայն ձուն չհանց. կրկնեցի երեքինեցի հարուածը. նա միշտ անձայն մնաց: Մօտեցայ գետեզերքին, ծռեցայ, տեսնեմ որ հրէշը կը տատանի ջրոյն վրայ, այլ ձեռք չի վերցընէր. աւելի մօտ գնացի: հրէշը լուռ՝ չյարձակեցաւ վրաս: Բոյորովին ինքրիկես եկած՝ երբ լաւ մի գիտեցի... երեւակայեցէք, մեռեալ գիակ մի էր, զոր տնդուշտ գետը նետած էին. որ արգելքի հանդիպելով չէր ուռալ գնացած ջրին ընթացքով: Թէպէտ և առաջի վախս անցաւ, սակայն սիրտս տահնովուրայ էր. մէկզի տանելով ձիս, անցայ գետին այլ հունէն:

— Որոյ գիակն էր:

— Ճանապարհորդին մէկուն. երբ միւս օր վկաներ հետս առած գնացի՝ որ վերցընենք գիակը, գտանք զայն սաստիկ ուռած: վերկաներն կը զարմանային տեսնելով երեւին վրայ գնտակաց տեղեր, յայտնեցի որ իմ հարուածներս էին: Բոսամ՝ որ Արարողայ վրայ ձեղի այսպէս բան չի պատահիր:

Երեկոյեան դէմ, տեղւոյն կերպարանքը փոխուեցաւ. դէպ ի լուներ՝ յաջին ման եկանք Տեղեմանու գեղատեսիլ Հովիտը: Այնպիսի անտպատէն վերջն, ինչ հրաշայի բուսականութիւն, որ ամէն քայլափոխին աչք կը գրաւէ: Անպիսի հսկայադիտակ ծառեր իրարու պըլլուած տնթափանցելի լիաններով, որոց նման ոչ Եւրոպայի մէջ և ոչ Աֆրիկէ տեսած եմ: Շատ կարդացած ենք Հիւսիսային-Ամերիկոյ կոյս անտառաց լիաններուն վրայ, որք ծառէ ծառ կ'տնային, ուր պտպկաներ կը խօսին և կապիկը կը ճչին: Այլ մեր լիաններուն վրայ, հարկաւ ոչ որ կարդացած է: Մեք ևս ունինք լիաններ, որք ամերիկեան լիաններ չեն:

Միով բանիւ Տեղեմանու Հովիտը մտած միջոցիս, հիացայ զարմացայ բուսականութեան ճոխութեան վրայ: մանաւանդ այն տեղւոյն կամ ընրանցամիջին՝ որ նախադրունք կը համարուին Տեղեմանու Հովտին: Աւելի դիւ զարմացուց երկնաբերձ ընկուզենեայ հասակը, և այլոյ ծառոց՝ որոց անուանք կարող չեղայ գիտնալ: Լերանց մէջ գեւ չմտած, խառն ցորենի, եգիպտացորենի և կորնկի դաշտերուն կը տեսնաք սեխնեաց և ձմերուկնեաց ածուներ: Արտի մինչև ցԱրարատ բացօթեայ անցնող մշակաց անկողինք օդոյն մէջ բարձրացու-

ցած են. երեք կամ աւելի կ'անգուն բար-
ձրացուցած ցիցերու վրայ՝ չոր խոտ կամ
եզէզն կը տարածեն, և անոր վրայ կը
փռեն անկողինը, որոյ վրայ և գիշերը
կ'անցընեն, Վայրի կենդանիներէն, կա-
րիճներէն և թունաւոր ծածուկներէն ա-
պահով լինելու համար, ոչսպէս կը բար-
ձրացնեն անկողինները:

— Դարձիք զեպ 'ի յաջ, կանչեց Մոր-
տուլածէ, կանգ առնելով սեխստանի մի
առաջ, որպէս զի սեխ կամ ձմերուկ զնէ.

— Տեսած ունի՞ք ասոր նման լեռ:

— Որոյ նման:

— Նայեցէ՛ք այդ անսովոր կոնը:

— Նա վաղուց գրասած է իմ տեսու-
թիւնս իւր տարօրինակ ձևով:

Յիբաիի այդ տարօրինակ լեռը Անդր-
կովկասեան չարքէն բարձր ցցուելով, կա-
պուտակ, անսովա հարստոյ երկից վրայ
յայտնի տալուած կ'երեւէր: Սկզբան, հե-
ռուէն չկարողացայ որոշել, թէ այդ լեռ է
արգեօք, թէ ահագին մեծութեամբ բարդ
խոտոյ. վասն զի զարմանալի ճշգրտեամբ
կոնսաձև մի է այդ բնութեան հրաշալիքը.
այլ քանի մարդս մօտենայ, շուտով կը հա-
մոզուի, որ ստորերկրեայ բնութեան ար-
գասիք է այդ հսկայազորտան կոնը. որոյ
համար նանրահաւատ ռամկը կը ստեղ-
ծարանէ թէ երբեմն Տիտանը 'ի կրանիտէ,
մարմարէ և 'ի պորփիրէ ողորկած են այդ
ահաւոր հոյակապ շիւրիմը, որոյ առաջ բո-
ւոր աշխարհիս շիրիմը, նոյն իսկ և անմահ
արձանքն Նշդապատի փարաւոնից մշտնջի-
նաւոր բուրգք՝ ոչինչ կ'երևին:

Օրն կը տարածամէր, հարկ էր մտածե-
լու գիշերուտն ոթեանի մասին: Թիֆլիսի
բարևկամաց նախաճոգ գգուչութիւնքն
միտքըս եկան, — երկկոյնան ժամին պէտք
է գարեցընել ճանապարհորդութիւնը մին-
չև վաղը առաւօտուն. — որոշեցինք որ այն
գիշերը անցընենք Ուզունթալի մօտակայ
հանգուցին մէջ:

Յանգւնութիւն կը լինէր 'ի գիշերի ճա-
նապարհորդելը. նոյն իսկ Անդր- կովկա-
սեան և պարսկական սայլորդք, որք 'ի
ճանապարհին շատ կը հաւիտալէին, քա-
շուկցան գիշերօթելու գուխաններու բա-
կերը:

Այդ սայլերուն վրայ 'ի արժէ քանի մի
խօսք գրուցել:

Ի Ռուսիոյ 'ի Կովկաս, յԱնդր — Կովկա-

սէ 'ի Պարսս ընդարձակ ճանապարհ մի
կայ բեռնակիր սայլերու համար: Երբ Նի-
ժեկորոզի տօնավաճառն աւարտի, Ռու-
սաց սայլերուն բազմութիւնը այն միջոցը
աւելի կ'երևին, Կովկասու, Անդր-Կովկա-
սու և Պարսկաստանի համար պատրաս-
տուած սպարներն մասամբ Վրէկա գետով
և ապա Կասպից ծովու ճանապարհով տեղը
կը հասնին, միւս մասը երկաթի ճանա-
պարհով կու գայ մինչև 'ի Վլասովկասս,
անտի մարտիկ-վրացի — ճանապարհով 'ի
Թիֆլիս. անտի մինչև ցլիւան, Նախիջև-
ան, Որդուպատ, 'ի Գավրէժ, և այլն: Այդ
վերջին մասին ապրաքը կը կրեն մասնա-
ւոր ձևով, լեռնային ճանապարհին յար-
մարաւոր սայլերով:

Բոլորն միաձև չորս ձի լծելու սայլեր
են, երկկոյնաձև և պնդակազմ, անուոց
երկաթի չըջնանակքն այնպէս հաստ են, զոր
ոչ զք 'ի քաջաց կարող է ծռել, եթէ կա-
րող ևս լինի պատուել « յովագի կաշին ».
(այս գրուցելով սովորական յովագի կաշի
կ'իմանամ, այլ ոչ համարաւոր վէպն Կով-
կասու « Յովագու կաշի », որով կը պարծի
ամենայն կիրթ և լուսաւորեալ վրացի).
ինչպէս մեր՝ Եւան — Ռումաշվեց պատուելով
երբեմն ցլու կաշին՝ Փեշենեգաց « փառքը
աղօտացուց », զի այդ անիւները պիտի
թաւալէին Կովկասու և Անդր-Կովկասու
կրանիտեայ ճանապարհաց վրայ:

Որպէս զի Կովկասեան հրատապ ա-
րեւուն ճառագայթներէն պաշտպանուին,
այդ սայլերը կտաւէ ծածք ունին, փայտէ
չըջնանակներով յարմարացուցած և միշտ
կարմիր ներկուած, գեղին և ճերմակ ծաղ-
կներով: Չգիտեմ ինչո՞ւ միշտ այդ սայլերը
տեսած միջոցիս մօրէս կ'ացնէր՝ որ այդոց
ձեն, գոյնն և նոյնպէս ծաղիկներն անփո-
փոխ մնացած են Կիւրտի և Կամերիւսի
ժամանակներէն. այդ ճանապարհաց վրայ
արդէն տնէկթեթ հին այլ սայլեր ևս կ'ան-
ցնին: Եթէ արդոյ Վ. Ա. Ստասով կը պնդէ
թէ միւր համամահացն (pain d'épice, nra-
նիս) կեղծ ոսկիէ զարդուք, և Պետրուրգի
սայլորդաց ձիոց գլխի վրայի կամարաց
զարդերը ճիշդ նոյն են, ինչ որ կար 'ի
Հնդկաստան, երբ « Ռամայանա և Մաքաբ-
գարտա » վէպերը յօրինուեցան, և եթէ
փոխաբայ գլխարկներն ցայսօր կը կրեն
Խաւաքի ձկնորսք, Տրովաչույն Ենէսասայ
ժառանգներն, ճիշտ նոյն ձևով անփոփոխ,

ինչ որ կը կրէր Հերմէս-Մերկուրիոս, Հռմբրոսի ժամանակները, ինչո՞ւ ուրեմն մենք պիտի չկարենանք ենթադրել, որ հարկատուք կիրութիւն և կամրիւսի, նոյնպէս և չինողք կախաղանաւոր բուրաստանացի Շաւիրամայ՝ կը կրէին այդ պետութեանց մայրաքաղաքներն՝ ծանօթ աշխարհին հարբատութիւնը, վերջին սայլերուս նման սայլերով, որոնք գրգռեցին իմ երեակապուծինս 'ի Թիֆլիսէ յԱրարատ ճանապարհին վրայ: Ահա այդ երեակապութեան մէջ է զազդոնիրը յարեւել կախարդիչ ճանապարհորդութեան, զոր մշակուած, կուտած, յարգարուած արեւմտեք չէ կարող տալ (խօսքս պատմական և արհեստական յիշատակարանաց վրայ է): Արեւելք այնչափ սնունդ կու տայ երեակապութեան, այնպիսի մոգիչ և կախարդիչ զօրութիւն ունի, այնպիսի վայրենի միանգամայն հիւանդի փայլք ունի, հանդերձ իւր ամեն այլանդակութեամբ, որ միշտ պիտի պահէ իւր անփոփոխելի հրապուրանքը: Եթէ Անգլիացիք, որ ճանապարհորդութեան մասին փորձ են յամենայնի, եթէ նոքա յետ Թափառելոյ շատ տարիներ Եւրոպայի ամեն տեսակ ջրոց մօտ, ծովային քաղաքներն և խաղի տներն, զկիւ Էմսի, Վիսպատերն, Քիսսինկենի, Համպուրկի, Գարը-Փրանկ-Մարինն և այլ պատերազմէն Բիտրիցի, Տրուվլի, Նիցցայի, Մենզոնի, Մոնագոյի՝ իւր Մոնտէ-Կարլովը և Գիերի՝ իւր Անտրադովը, եթէ նոքա, կ'աւսեմ, զկնի Թափառելոյ արհեստական արեւմտից մէջ, կը վերագառնան առ բոլորեւնս, 'ի Պալեստին, յաւերակս Պալմիրայ և Բաբելոնի, միով բանի՝ հեռու՝ արեւելք դիրենք կը քաջ. այդ միայն բաւական է վերջնոյն առաւելութեան: Կը խոստովանիմ, և ես կը սիրեմ՝ աւելի Թափառել խորհրդական արեւելից մէջ, քան արեւմտակեալ արեւմտից մէջ, թէպէտ և այն Թափառումն յարեւել մահուան դուռը հասուց դիս, և այս վայրկենիս, գրեթէ մահաբեր հիւանդութեամբ ախտանալով յարեւել, հարկադրուած եմ առողջութիւն փնտրուել արեւմտից մէջ, այս գեղեցիկ, այլ ինձ անհաճոյ Մենզոնի մէջ:

Այն միջոցին իմ Կիւրոսի և Կամրիւսի վրայ պատմաբանական ցնորիւս ընդհատելով, Պ. Մորտուլածէ,

— Կ'ուզէք, ասաց, ընթերցաց համար պատրաստել տամ «Հա-խոխ-բիլի», մինչ կը պատրաստուէինք Ուղունթայի հանդուցին մէջ գիշերօթելու, որ Տելիթանու հովտին մօտից վրայ է, կամ լաւ ևս նեղ լեռանցքին մէջ:

— Ի՞նչ տեսակ կերակուր է:

— Շատ համեղ կերակուր է, հաւով պատրաստուած, բոլորովին արեւելեան:

— Շատ լաւ, թէ համեղ է:

— Մատուցի՞ր կը լռէք, — բառական նշանակութեամբ ևս, վասն զի «Հա-խոխ-բիլի» պէտք է առանց պատառաքողի մատերով ուտել. հօս արդէն պատառաքող չկայ:

Իրաւ որ շատ քաղցրաճաշակ կերակուր էր. հաւը մանր մանրուած և քաղցրահոտ համեմներով խորոված, այլ ջրոտ:

— Ի՞նչ սքանչիլ գիշեր:

— Միայն առ մեզ, 'ի հարաւ, կը լինին այսպիսի գիշերներ:

— Գիտեմ հարաւային գիշերները. մեռնիմ ևս պիտի չմոռնամ այն գիշերը զոր սնցուցի յԵրիբով, աչքիս դիմաց ունենալով զՄիսեալ ծով և զՅորդանան:

— Նոյ ևս այսպիսի գիշերներով զուարթացաւ, երբ ելաւ տապանէն:

— Չեմ կարծեր... հօն այսպէս չեն գիշերներ:

— Այլ ձեր ամառնային Պետրբուրգի գիշերները. անգամ մի եղած եմ 'ի Պետրբուրգ, չմոռնամ պիտի և ես նորա ամառնային չուք գիշերները:

Այդպիսի սքանչիլ գիշերը, Տելիթանու մօտքին վրայ, — որչափ խաղողգինացներ. — անհնարին երաժշտութիւն մի էր. շատ գեղեցիկ բաց օդուն մէջ, այլ վտանգաւոր գիշեր անցնելու: Գիշերային թռուչնոց թմբուցիչ երաժշտութեամբ, քունը վրայ հասաւ, ցնորելով Կիւրոսի և Կամրիւսի, Շամիրամայ և Նոյի վրայ՝ բնացայ...

«Երթալու ժամանակ է, — չուտով կը լուսնայ»...

Կը չարամակոնի.